

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 4 (99)

Астана
2022

Редакциялық алқа:

Сыдыков А.Ж.	PhD докторы (Қазақстан), алқа төрағасы
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан)
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия)
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия)
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан)
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан)
Қасенәлі А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан)
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан)
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан)
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан)
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Қажымас қайрат, қалтқысыз қызмет 4

ТҰЛҒА. ТАҒЫМ. ТАҒЫЛЫМ / ЛИЧНОСТЬ. ПРИЗНАНИЕ. ПОЧТЕНИЕ

Елеуов М.Е. Археология заңғары	16
Подушкин А.Н. Пытливый ум, неутомимый исследователь	18
Тоқтабай А.У. Тастарға тіл бітірген тарлан ...	23
Бокоренко Н.А. Культура саков Восточного Казахстана: поиск истоков	26
Мұқтар Ә.К. Археолог З. Самашевтың ортағасырлық Сарайшықты зерттеуге қосқан үлесі	32
Ермолаева А.С. Мой сокурсник Зайнолла Самашев	42
Сайлаубай Е.Е. Ұлт тарихын түгендеуші тұлға ..	45

Мерц В.К. Короткие встречи на долгом пути ...	47
Табалдыев К.Ш. Зейнолла ағайыбыздың илимий эмгектерін дайым күтөбүз	50
Гасанов З.Г. Работа «Азербайджано-казахстанской международной археологической экспедиции» в 2019-2022 гг.	53
Омаров Ғ.К. Текті тұлға туралы толғаныс	59
Үмітқалиев Ұ.Ұ. Қазақ археологиясындағы ментаның Зейнолла аға бейнесі	64

ФОТОШЕЖІРЕ / ФОТОГАЛЕРЕЯ 67

ҒАЛЫМНЫҢ ҒИБРАТТЫ ҒҰМЫРЫ / ДОСТОЙНАЯ ЖИЗНЬ УЧЕНОГО

Самашев З.С. Көне дүние қойнауына саяхат ...	94
Самашев З.С. Қазақ Алтайындағы Берел ескерткіші	96
Самашев З.С. Вопросы археологии раннего железного века Казахстана	112
Самашев З.С. Тарбағатай петроглифтері. Шимайлы	127
Самашев З.С. Изобразительная деятельность в эпоху средневековья	138
Самашев З.С. Петроглифтерді зерттеудің кейбір әдістері	149

CONTENTS

Indefatigable Will, Unwavering Service 4

PERSONALITY. CONFESSION. HONOR

Eleuov M.E. Patriarch of archeology	16
Podushkin A.N. An inquisitive mind, a tireless explorer	18
Toktabay A.U. A word about contemporary	23
Bokovenko N.A. The saka culture of Eastern Kazakhstan: a search for the origins	26
Muktar A.K. The contribution of archaeologist Z. Samashev to the study of the medieval Sarayshik	32
Ermolayeva A.S. My classmate Zaynolla Samashev ..	42

Sailaubay E.E. A person who studies the history of the nation	45
Merz V.K. Short meetings on a long journey	47
Tabaldiyev K.Sh. We always look forward to the scientific works of Zeynolla agai	50
Gasanov Z.G. The work of the «Azerbaijan-Kazakhstan International Archaeological Expedition» in 2019-2022	53
Omarov G.K. A word about a noble person	59
Umitkaliyev U.U. The image of Zeynolla aga in Kazakh archeology	64

PHOTOGALLERY 67

DIGNIFIED LIFE OF A SCIENTIST

Samashev Z.S. Journey into the depths of the ancient world	94
Samashev Z.S. Berel site of the Kazakh Altai ...	96
Samashev Z.S. Issues of archeology of Early Iron Age Kazakhstan	112
Samashev Z.S. Petroglyphs of Tarbagatay. Shimayly	127
Samashev Z.S. Fine activity in the Middle Ages ...	138
Samashev Z.S. Some methods of studying petroglyphs	149

Мұқтар Ә.Қ.,

тарих ғылымдарының докторы, профессор,
«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры
Атырау қ., Қазақстан
e-mail: muktar64@mail.ru

АРХЕОЛОГ З. САМАШЕВТЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚТЫ ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Мақалада көрнекті археолог ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ғылымына еңбегі сіңген қайраткер З.С. Самашевтың ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында жүргізілген қазу, зерттеу, табылған материалдарды ғылыми айналымға енгізуге сіңірген жан-жақты еңбегі туралы баяндалады. Ғалымның жетекшілігімен Сарайшық қаласына қатысты көшпелілердің ежелгі мәдениеті мен тарихы, мемлекеттілігі, тау-кен ісі тақырыптарында көптеген халықаралық жобалар атқарылып, бірлескен экспедициялар ұйымдастырылып, олардың орасан ғылыми нәтижелер бергені жөнінде сөз болады.

Түйін сөздер: Сарайшық, Жайық, Атырау, археология, этнография, нумизматика, антропология.

Ортағасырлық Сарайшықтың құландылары туралы мәліметтерді жинау, оларға археологиялық зерттеулердің бастамасы XVIII-XIX ғасырларда қаланды. Олардың қатарында П.И. Рычков (П.И.Рычков, 2012: 432), П.С. Паллас, А.И. Левшин, К.Ф. Гебель, А.С. Алексеев, В. Григорьев (Сарайшық – бабалар мұрасы, 2015: 224) болды.

Зерттеушілер еңбектерін саралап, 1937 жылы Сарайшықта алғашқы кешенді археологиялық қазба жүргізген саратовтық археолог Н. Арзютов еді. Ғалым қазба есебінде: «Сарайчик построен был, конечно, не во время упадка Золотой Орды, и насколько мне представляется, совсем не в столь «худом месте», как пишет об этом Паллас. На протяжении 630 км – от Уральска до Гурьева – я не видел лучшего места под постройку города, как

то, где Сарайчик оказался расположенным» деп түйіндеді (Сарайшық – бабалар мұрасы, 2015: 91).

1950 жылы тамыз айында Қазақ КСР Ғылым Академиясының Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы Ә. Марғұланнның бастауымен Сарайшық қалашығы орнында қазба жүргізді (Социалистік құрылыс, 1950). Экспедиция құрамына институт ғылыми қызметкері Г.И. Пацевич, аға лаборант П.В. Агапов, фотограф А.А. Попов енгізілгенді. Кейін Ә. Марғұлан басқарған археологиялық қазба есебін тыңдаған КСРО Ғылым Академиясының Материалдық мәдениет тарихы институты пленумының Орта Азия археологиясы секциясы «Сарайшықтың жыл сайын Жайық өзені тасуымен жойылуына және қазіргі кезеңде Жайық өзенінің қала орталығына

жақындауына байланысты Сарайшықты зерттеу маңызды міндет» екенін атап өтеді. Секцияда т.ғ.д. М.М. Дьяконов: «Марғұлан баяндамасы өте қызықты. Сарайшықтағы 1950 жылғы зерттеу жұмыстары үлкен болмаса да, кейінгі жылдары қазба жұмыстары үлкен аумақты қамтуы қажет» деп ойларын қорытады (Мұқтар Ә., Жұмабаев А., Мәдени мұра. 2020. №1).

Міне, осыдан соң XX ғасырдың 90-шы жылдарына дейін москвалық археолог Л. Галкиннің (1974 жылдан бастап), өлкетанушы В. Афанасьевтің Сарайшықтағы ізденістері белгілі. Бірақ олар кешенді зерттеуге ұласпады.

1989 жылы ортағасырлық Сарайшыққа Қазақстан КСР Ғылым академиясы назар аударып, Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясын жалғастыруды қолға алады. Экспедиция басшылығына археолог

З. Самашев тағайындалды. Басты мақсат солтүстік-шығыс Каспий өңірін, соның ішінде Үстіртті, Маңғыстау түбегін, Жем, Сағыз, Жайық өзен бойларын зерттеу болып бекітіледі.

Белгілі тарихшы т.ғ.д., профессор Г. Халидуллин: «Біз алғашқы кезеңде қаржылық мәселені шешу жолдарын қарастырып, 1989 жылы сәуір айында З. Самашев екеуіміз Гурьев (бүгінгі атауы Атырау облысы) облысына келіп, Теңіз мұнай кенішінде еңбек ететін Р. Шырдабаевпен кездестік. Ол арқылы Ресейдің Куйбышев қаласына барып ГИПРО «Восток» мекемесіне жол тарттық. Мекемеде Қазақстанға жаны ашитын азамат басшы еді. Ол қолдап, қаржы бөлді», деп еске алады. Сол жылы З. Самашев басшылығымен Г. Халидуллин, археолог Ж. Таймағамбетов Иманқарада және Сарайшықта қазба жүргізеді (сур. 1).

Сур. 1. Сарайшық қаласының орны. З. Самашевтың 1996-2000 жылдары жүргізген қазбасы.

Fig. 1. Location of the city of Saraishik. Excavations by Z. Samashev in 1996-2000

Сарайшыққа қадам баса отыра, 3. Самашев өзіне дейін Сарайшықта еңбек еткен зерттеушілердің еңбектерімен мұқият танысады. 3. Самашев: «1950 жылы Сарайшық қирандыларын Ө. Марғұлан зерттеді. Міне осы жұмыстың нәтижелері әлі толық сараланған жоқ, өйткені Ө. Марғұлан ол кезеңде тұтқынға алынып, қудаланып жүрген болатын. Кейбір керамика үлгілері ғана 1960 жылы Қазақстан археологиялық картасында жарияланды» деп мойындады (АОТӨМ ҚҚ, №10682/2).

Сарайшық мәселесі 1989 жылы желтоқсан айында Қазақ КСР Ғылым академиясының Гурьев қаласында өткен көшпелі отырысында да талқыланады. Г. Халидуллиннің анықтауынша отырысқа 14 академик қатысқан. Кейін ғалымдар Сарайшыққа келіп, ортағасырлық қаланың жай-күйімен танысады. Олардың арасында атақты археолог К. Ақышев та болған.

Қалың жұртшылықтың қолдауына ие болған Батыс Қазақстан экспедициясы 1989-1991 жылдары сәтті жұмыс жасады. Атырау облысында жүздеген жаңа археологиялық ескерткіштер ашылды, оларды заңды тіркеу жұмыстары қолға алынды, ең бастысы алтынордалық Сарайшық, Ақтөбе қалалары кешенді зерттеле бастады. Сол жылдары Археология институты директоры К. Байпақов экспедиция жұмысының нәтижесі ретінде Сарайшық пен Ақтөбе қалаларын қорғау, олардың жойылып кетуінен құтқару, қайта жаңарту мәселелерінің күн тәртібіне көтерілуін атап өтеді (АОМА, 376 қ., 2 т., 28 іс, 53 п.; Мұқтар Ә., 2020: 300).

Дегенмен 90-шы жылдардағы қаржылық қиындықтар экспедицияның қарқынды жұмыс жасауына кедергі жасады. Мұны ескерген Археология институты басшылығы облыс әкімдерімен тікелей байланысты қолға алады.

1996 жылы К. Байпақов Атырау облысы әкімі Р. Шырдабаевқа жолдаған хатында Атырау облысындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарына 1,5-2 млн теңге қаржы сұрады (АОМА 376 қ., 2 т., 28 іс, 53 п.; Мұқтар Ә., 2020: 300). Осы кезеңде Ө. Марғұлан атындағы Археология институтының Шығыс Қазақстан және Батыс Қазақстан экспедициясы басшысы 3. Самашевқа Атырау облысы Махамбет ауданындағы Сарайшық қалашығы мен Жылыой ауданында, Шығыс Қазақстан облысындағы Қатонқарағай ауданында тарих және мәдениет ескерткіштеріне қазба

жұмыстарын жүргізуге уақытша лицензия беріледі.

3. Самашевтың еске алуынша, 1996 жылдан бастап Сарайшыққа облыс басшылығы тарапынан көңіл бөліне бастаған. Ғалым осы жылдары Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі басшысы Қ. Жұмалиевпен қоян-қолтық араласа бастаған. Олар бірлесе ортағасырлық Сарайшықты зерттеуді дамытудың жолдарын қарастырады. Арада уақыт өте 3. Самашев: «Мен келу жолымда осында музейда басшы қызметін атқарып жатқан Жұмалиев Қуанғали атты азаматпен таныстым. Қуекең үйіне апарып, қонақасы беріп жанұясымен таныстырды. Бұл кісі үлкен өнер иесі екен – ән салып, күй тартып берді. Сарайшыққа өзі бастап жүрді. Осылайша қазба жұмысы басталды» деп жазады.

1998 жылы 5 маусымда Атырау облысы әкімі шешіміне сәйкес арнайы комиссия Жайық жағалауын барлап, тарихи ескерткіштің орнын жылда су шайып жойып жатқанын анықтайды.

Осылайша ел назары ортағасырлық Сарайшыққа ауады. Мұның өзі ортағасырлық қаланың маңыздылығын айшықтап, арнайы музей-қорықтың ашылуына және Сарайшықтағы ғылыми-зерттеу жұмыстарының жоспарлы жүргізілуіне ықпал жасады.

1999 жылы 3 қыркүйекте музей-қорықтың ашылуы қарсаңында Сарайшықта археолог 3. Самашев бастаған археологиялық экспедиция жұмысын жалғастырып жатқанды. 3. Самашев 1999 жылы 6 қазанда музей-қорық директоры М. Бердімұратовқа жолдаған хатында экспедиция қорытындысы бойынша Атырау облыстық өлкетану музейінде 10-20 қазан аралығында арнайы көрме өткізетінін хабарлап, музей-қорық ашылар сәтте уақытша тапсырған 38 жәдігерді кейін қайтаруды сұрады. 3. Самашев осы мақсатта Сарайшыққа әдейі астрахандық археолог В. Плаховты жібереді (Мұқтар Ә., Диярова Ж., 2019: 192, 38).

3. Самашев 1999 жылы 1 қарашада М. Бердімұратовқа келесі бір хатын жолдап, археологиялық қазба орындарын қорғау қажеттігін көтереді. Ғалым хатында: «В связи завершением исследования на городище Сарайчик в сезоне 1999 г. обращаюсь к Вам с просьбой не направлять группы организованных посетителей и частных граждан на огражденные участки археологических раскопок. Они пока являются объектами

научных исследований, не музеефицирована, официально не являются объектами туристическо-экскурсионных посещений. После создания соответствующих технических и материальных условий – проведения дорожек, смотровых площадок, закрепления специальными составами стен и интерьеров помещений, полной консервации и реставрации эти раскопки будут доступны всем. В настоящее время до полной сдачи объектов органам госохраны историко-культурного наследия запрещается производство несогласованных фото-видеосъемок. Материалы экспедиции Вам будут переданы в апреле 2000 года» деп қазба орнындағы күрделі мәселені көтереді (Мұқтар Ә., Диярова Ж., 2019: 38).

1999-2000 жылдары Атырау облысын И.Н. Тасмағамбетов басқарған кезеңде Сарайшық қалашығын зерттеу жаңа белеске көтерілді. Ол тек музей-қорықтың салынуымен ғана емес, сонымен бірге археологиялық жұмыстардың жандануымен көрінеді.

Міне, осыдан соң 2003 жылы жұмыс қайтадан жалғасты. Экспедиция құрамында ғылыми жетекші З. Самашев, археологтар В. Плахов, Т. Лошакова, т.б. болды (сур. 2).

2003 жылғы қазба жұмыстарынан соң З. Самашев: «Основным условием заказчика явилась полная передача всех найденных в результате раскопок на городище артефактов в фонды местного музея в с. Сарайчик, что и сделано исполнителем. Однако выяснилось, что музей не в полной мере располагает соответствующими стандартам помещениями, фондохранилищами, оборудованием и другими необходимыми элементами, составляющими понятия «музей», за исключением экспозиционного зала и двух небольших комнат для сотрудников» деп музей жағдайын толық баяндайды (Отчет по договору..., 2004, Том 1: 189).

Ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында жаңа архитектуралық кешен ашылады. Ғалымдар «кешен ортаазиялық «Ханакоға»

Сур. 2. Сарайшық қаласын зерттеуші археолог ғалымдардың бір тобы. Солдан оңға қарай: В. Плахов, Я. Лукпанова, Т. Лошакова.

Fig. 2. A group of archaeologists researchers of the city of Sarayshyk. From left to right: V. Plakhov, Y. Lukpanova, T. Loshakova.

ұқсайды. Мұндай монументальды құрылыстар билеушілердің резиденциясы және олардың сарайы қызметін атқарған» деп түйіндесе, 2005 жылғы қазба барысында Жайық жағалауынан моншаның қалдықтары табылды. Оны З. Самашев пен М. Қожа: Құрылыстың жоспарын, құрылымдық ерекшеліктерін және архитектуралық бөлшектерін зерттей келе және оларды Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияның орта ғасырлық қалаларымен салыстырғанда бұл ескерткіштің моншаның орны екендігі анықталды. Монша Сарайшықтың батыс шетінде, қаланың оңтүстік шекарасынан 10 м және мазардан солтүстік-батысқа қарай 60 м, әрі қаланың маңызды құрылысы болған «ханадан» 200 м жерде орналасқан» деген қорытындыға келеді (Самашев З., Кожа М., 2007: 236-257).

Сол жылдардағы ғылыми ізденістерді басқарған З. Самашев: «1999 жылы басталып, 2008 жылы тоқтаған қазба жұмыстарының қайта жандануын тарихи бір кезең деп атауға тұрарлық» деп еске алады (Сарайшықты жандандыру қажет, 2017).

Кейін З. Самашев 2004-2007 жылдардағы қазба жұмыстарын тағы бір сын көзбен саралайды. Ғалым: «Мощный толчок в проведении мероприятий по исследованию, сохранению и популяризации исторического прошлого края дала Государственная программа «Культурное наследие», в ходе реализации которой в 2004-2007 гг. исследовалось и городище Сарайчик. Именно в этот период проводились полномасштабные работы по изучению древнего города. В этот период исследовался комплекс погребальных сооружений (корхана), остатки бани, печь для обжига поливной керамики, городские жилые постройки, архитектурный комплекс общественной постройки «хана». Применение тогда методик комплексного исследования памятника позволило получить интересные материалы по питанию и жизнеобеспечению средневекового населения города, выявить особенность технологии гончарного производства, денежного обращения, архитектурные особенности формирования древнего города» деп жасалған жұмыстарға бағасын береді (Отчет об археологических работах., 2017: Том 1, 171).

Бұл жылдары ортағасырлық Сарайшықты Жайық өзенінің тасуынан сақтап қалу мәселесі

ерекше көтеріле бастады. Оны көтерушілердің алдыңғы қатарында З. Самашев бастаған ғалымдар, ел азаматтары тұрды.

2013 жылы қыркүйек айында З. Самашев Сарайшықта қазба жұмыстарын жүргізу ісі көптен бері тоқтап қалғанына қынжылыс білдіріп, баспасөзге берген бір интервьюінде: «Атырауда ешкім қозғалмағандықтан былтыр осы Сарайшыққа байланысты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция Ақтауда өтті. Көптеген ғалымдар қатысты. Мен де барып баяндама жасағанмын. Неге екенін білмеймін, Атыраудан бірде-бір тарихшы қатыспады. Конференция барысында бірқатар маңызды мәселелер қозғалды. Енді бір оншақты жылдан соң Сарайшықтан мүлдем айырылып қаламыз ба деп қорқам», деп күрделі мәселені баспасөз бетінде көтереді (Самашев, 2013// <https://atr.kz/qogam/zeynolla-samashevsarayshty-tyi-satadyi/>).

Архив құжаттарында 2013 жылғы З. Самашевтың Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрі М.А. Құл-Мұхаммедке жолдаған хаты сақталған. Ғалым хатында: «Қадірлі Мұхтар Абрарұлы! Биылғы жылдың 13-маусымында «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы аясында өткен Қоғамдық кеңестің отырысындағы Елбасының баяндамасында ерекше аталып, үкіметке арнаулы тапсырма ретінде қарастырылған мәселенің бірі – Сарайшық қалашығын сақтап қалу жөнінде болғаны өзіңізге аян. Осыған сәйкес мен, 1989 жылдан бері сол қаланы зерттеумен шұғылданып жүрген маман ретінде, алдағы 2009-2011 жылдарға арналған «Мәдени мұра» бағдарламасына Сарайшық қалашығының орнында арнаулы археологиялық құтқару қазба жұмыстарын кең көлемде одан әрі жалғастырудың жоспарын енгізуді сұраймын. Ал негізгі шара – Жайық өзенінің жағалауын бекіту немесе оны ескі арнасына қайта бұру болғандықтан, бұл мәселемен Атырау облысының әкімдігі шұғылдануға тиісті деп есептеймін. Кезінде осы жоба бойынша әртүрлі жергілікті ұйымдар шұғылданған болатын. Соның ішінде 2006 жылы «Толқын» ЖШС-і екі-үш жоба ұсынған. Бірақ, олар да мәселені түбегейлі шеше алмады. Сондықтан бұл істі министрлік пен жергілікті әкімшіліктің бірлескен комиссиясын құру арқылы шешкен жөн деп есептейміз», деп жазады. Осындай мәтіндегі хат Қазақстан

3. Самашев және автор – Ә. Мұқтар

Z. Samashev and author – A. Muktar

Республикасы Президент Әкімшілігінің Ішкі істер бөлімінің меңгерушісі Е. Қаринге де жолданады.

Міне, осыдан соң 2013 жылы 11 қыркүйекте министр М. Құл-Мұхаммед Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің бірінші орынбасары Б. Сағынтаевқа арнайы хат жолдайды. Хатта: «Құрметті Бақытжан Әбдірұлы! Мәдениет және ақпарат министрлігі Сіздің республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші – Сарайшық қалашығын сақтап қалу мәселесіне қатысты тапсырмаңызды мүдделі мемлекеттік органдармен бірлесе қарап, төмендегіні хабарлайды. ҚР Қоршаған ортаны қорғау министрлігі Су ресурстары комитетінің мамандарынан арнайы жұмыс тобын құрып, мәселені Сарайшық қалашығының басында қарады. Нәтижесінде екі нұсқада ұсыныс жасады. Атап айтқанда: 1. Жайық өзенінің ағысын апатсыз өткізу үшін жер жұмыстарын жүргізу арқылы өзеннің қазіргі арнасын Сарайшық ауылының жоғарғы және төменгі бөліктерін бөгей отырып, ағысты ескі арнаға өзгерту; 2. Жайық өзенінің қазіргі арнасын өзгертпей Сарайшық қалашығының орналасқан жерінде ұзындығы 1500 текше

метр құрайтын жағалауға бекіту жұмыстарын жүргізу. Ал Атырау облысының әкімдігі ортағасырлық Сарайшық қалашығын сақтап қалу бойынша жүргізілетін жұмыстардың бағытын анықтау үшін республикалық деңгейдегі комиссия құруды ұсынады. Мәдениет және ақпарат, Өңірлік даму және Ауыл шаруашылығы министрліктері Атырау облысының ұсынысына қолдау білдіреді. Ал Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігі өз құзыретіндегі мәселелерді қарауға дайын екенін жеткізеді. Осы ұсыныстарды саралай келе, түпкілікті шешім қабылдау мақсатында ведомствоаралық арнайы комиссия құрып, оның отырысын объектіде ұйымдастыруды жөн деп санаймыз. Тапсырманы орындау күн тәртібіне енгізіледі» делінеді. Көп ұзамай министрлік облыспен бірлесе арнайы жұмыс тобын құрады.

2013 жылы 5 желтоқсанда «Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші – «Сарайшық» қалашығын сақтап қалу мәселесін талқылау жөніндегі ведомствоаралық комиссиясы отырысы Атырау қаласында ұйымдастырылады. Отырысқа комиссия төрағасы, Мәдениет

және ақпарат министрлігі Мәдениет комитеті төрағасы Т. Қышқашбаев, комиссия мүшелері Шәкімов, Мұқан, Әбілдинова, Әбілда, Қияшев, Төлеков, Самашев, Қуанов, Агитаев, Сарин, Кенжеғалиевтер қатысады. Отырыс барысында Сарайшық мәселесін жете зерттеп жүрген З. Самашев мәжіліске қатысушылар назарына өзінің 1989 жылдан бері жинаған деректерінің нәтижесінде көне қаланы құтқарып қалу шараларына арналған екі жобасын атап өтеді. Оның алғашқысы – Жайық өзенінің жағасын бекіту, екіншісі – 1942 жылы болған су тасқыны салдарынан су астында қалған қала орнын ашып алу. Ғалымның бұл сөзіне Жайық-Каспий бассейндік су инспекциясының басшысы Бисен Қуанов: «Екінші нұсқа шығыны көп және нәтижесі неғайбылдау, сондықтан тек бірінші нұсқаны ғана бағытқа алған жөн. Сарайшықтың негізгі бөлігі Жайық өзенінің сол жақ бетінде орналасқан. Қазір жағаны бекіту жұмыстарын қолға алмасақ, ертең кеш болады. Біз көп қаржы кетеді екен деп бұл жұмысты кейінге ысыра бермеуіміз керек. Егер қазірден бастап қолға алсақ, бір жылдың ішінде Сарайшықтың орнын аман сақтап қалар едік. Атырауға алыс-жақын шетелдерден, еліміздің әр аймағынан келетін туристер саны артып келеді. Сарайшықтың қазіргі орнын сақтап, жаңа технологиямен жағалауды бекітіп, жарықтандырсақ, ұялмай көрсететін орынға айналар еді», деген пікірін білдіреді. Отырыс соңында толтырылған хаттамада төмендегідей шешімдер қабылданады.

1. Атырау облысы әкімінің орынбасары Ш. Мұқанның, ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің Мәдениет комитеті төрағасының орынбасары Ә. Әбілдинованың, археолог З. Самашевтың республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші – ортағасырлық Сарайшық қалашығының қазіргі жай-күйі және оны сақтап қалу мәселесі туралы ақпараты назарға алынсын.

2. Қазақстан Республикасының Қоршаған орта және су ресурстары министрлігі Су ресурстары комитетінің «Су ресурстарын пайдалануды реттеу және қорғау жөніндегі Жайық-Каспий бассейндік инспекциясы» РММ-нің бастығы Б. Қуановтың ұсынымдары назарға алынсын:

1) Сарайшық қалашығы аумағынан айналып өту үшін Жайық өзенінің ағысын түзету;

2) Жайық өзенінің Сарайшық қалашығының аймағы жағалауын бекіту.

Ведомствоаралық комиссияның көшпелі мәжілісінің қорытындысы бойынша Ұсыным беріледі:

1. Атырау облысының әкімдігі заңнамада белгіленген тәртіпке сәйкес Жайық өзенінің жағалауын бекіту үшін ТЭН және ЖСҚ әзірлеуге қажетті қаржылық шығыстарды қарастырсын.

2. ҚР ҚОСРМ Су ресурстары комитеті жағалауды бекіту жұмыстары бойынша ұсынылған нұсқаларға қорытынды берсін.

3. Атырау облысының әкімдігі Сарайшық қалашығының іргелес аумағынан жер тілімін бөлуге мораторий жарияласын.

4. ҚР БҒМ, Атырау облысының әкімдігі, ҚР МАМ көне Сарайшық қалашығының тарихи-мәдени маңыздылығы және шекарасын анықтау үшін археологиялық іздестіруді жүргізу мүмкіндіктерін қарастырсын (Мұқтар Ә., Диярова, 2019: 47-50 б).

2015 жылы 27 қаңтарда Самашев ОКҚ брифингінде «Алтын Орда кезеңінде пайда болған Сарайшық қалашығы жедел араласу шараларын қажет етіп тұр. Бұл Қазақ хандығының тарихымен етене аралас орын. Бұл мәселенің шешілуіне жергілікті билік араласуы керек. Бұл мәселе бірде көтеріліп, бірде қозғалмай отыр, оны шешіп, соңына дейін жеткізу қажет», деп өз ойын ашық білдіреді.

Араға уақыт сала 2017 жылы 23 ақпанда Атырау облысында ҚР Мәдениет және спорт министрлігі Сарайшық қалашығын сақтау мәселесі бойынша кеңейтілген отырыс өткізеді. Кеңейтілген отырысқа депутаттар, танымал қоғам қайраткерлері, жергілікті атқарушы билік өкілдері, жетекші тарихшылар мен археологтар қатысады. Олардың қатарында ғалымдар З. Самашев, К. Байпақов, Б. Аяған, Б. Кәрібаев болатын. Мәселе орнынан қозғалады. Отырыста З. Самашев: «Қаланың нақты аумағын белгілеу қажет. 1997 жылы орталық бөлігін анықтадық, одан бері де біраз уақыт өтті, көп нәрсені су шайды. 1989 жылдан бері қарай 60 метр жер Жайыққа жұтылып кетті. Қанша тарихи жәдігерлерімізді жоғалтып алдық? «Хан ордалы Сарайшық» кешеніндегі музейді кеңейту мәселесі де ұмыт қалмағаны жөн. Туристік-музейлік инфрақұрылымды дамыту керек» деген ойларын білдіреді (Егемен Қазақстан. 2017//<https://egemen.kz> › article »).

Кейін З. Самашев 2017 жылы сәуір айында: «Біз қазғанда судан бері қарай 20 метр болған. Қазір сол арадағы көне ғимараттарды түгел су шайып кетті. Сонда қараңыз, 1996 жылдан бері қарай Сарайшық қаласының 20-30 метр учаскесі судың астына кетіп қалды. Ал оның алдында сонау 1937 жылы алғашқы қазба жұмыстарынан бастап шаһардың 100-150 метр жерін су шайып кетуі әбден мүмкін. Сол кезде негізгі үлкен сарайлар, жақсы ғимараттар, керуен сарайлар, моншалар, мешіттері болған. Содан кейін кірпіш пен құмыра жасайтын пештер – бәрі-бәрі судың астына кетті» дей келе мәселенің уақыт күтпейтіндігін тағы бір ескертеді (Ежелгі Сарайшық., 2017//<https://www.inform.kz> > ezhel...).

Осылайша 2017 жылы Атырау облысы әкімдігі қолдауымен Жайық жағалауындағы 1,5 шақырым жер толық бекітіледі, тасқын суға бөгет салынады.

2017 жылы «Қазқайтажаңарту» РММ алғаш рет З. Самашевтың қазба жұмыстарының нәтижесі бойынша ортағасырлық Сарайшықты қорғау аймағын жасайды.

2018 жылы 4 сәуірде Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 4 сәуірдегі № 162 қаулысына сәйкес «Атырау облысы Мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының Атырау облысы музей қорығы «Хан Ордалы – Сарайшық» коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорны республикалық меншікке қабылданды және Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» республикалық мемлекеттік қазыналық кәсіпорны болып қайта құрылады. Кәсіпорын қызметінің мақсаты мәдениет саласындағы ғылыми-зерттеу, мәдени-білім беру және танымдық-туристік қызметті, оның ішінде тарихи-мәдени

мұраны сақтауды, оны танымал етуді жүзеге асыру болып табылды.

Сөз жоқ, ғылыми-зерттеу жұмыстарының жалғасуы, оның нәтижесінде республикалық ескерткіштің сақталуына назар аударылып, Жайық жағалауының бекуі, ескерткішті қорғау аймағының анықталуы, музей қорықтың республикалық мәртебе алуы ғалым З. Самашевтың 1989-2018 жылдар аралығында Сарайшық үшін төккен терінің нақты қорытындысы деуімізге болады.

Бүгінде З. Самашев Сарайшық музей-қорығы Ғылыми кеңесінің, Ғылыми-техникалық кеңесінің белді мүшесі. Оның тікелей қатысуымен 2019 жылы қазан айында республикамызда бірінші рет Атырау қаласында Алтын Орданың 750 жылдығына арналған «Жошы Ұлысы және Сарайшық: Қазақ мемлекеттілігінің бастауында» атты халықаралық конференция, 2020 жылы 28 ақпанда «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы мен Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві Астана қаласында Алтын Орданың 750, Қасым ханның туғанына 575 жыл, Қазақ хандығының 555 жылдығына орай «Сарайшық – Ұлы Дала мұраты: мемлекеттілік және тарихи сабақтастық» атты дөңгелек үстел өткізілді. Олар арқылы Сарайшық қалашығының тарихы, археологиясы, этнографиясы, нумизматикасы, антропологиясы әлемдік деңгейге көтерілді.

З. Самашевтың ортағасырлық Сарайшыққа деген ғылыми адалдығын оның қаламынан туған жүздеген ғылыми мақалалар, монографиялар дәлелдейді (Тасмағамбетов И., Самашев З., 2001: 320; Самашев З., Бурнашева Р., 2006: 184; Самашев З., Кузнецова О., 2008). Олар қазіргі таңда еліміздің ортағасырдағы жүріп өткен жолын танудағы құнды зерттеулер және болашақ ғалымдарды тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер

1. Труды П.И. Рычкова. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и императорской академии наук корреспондентом Петром Рычковым / Научно-популярное издание под ред. С.В. Богданова. Серия «Труды П.И. Рычкова». – Оренбург, Печатный дом «Димур», 2012. – 432 с.

2. Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ. Кипиев / Ғыл. ред. Ж.К. Жұмабаева. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. – 224 б.

3. Социалистік құрылыс. 1950. 12 тамыз.

4. Мұқтар Ә., Жұмабаев А. Әлкей Марғұлан және Сарайшық // Мәдени мұра. Культурное наследие. Cultural heritage. – 2020. – №1. – 4-9 б.

5. Атырау облысы тарихи-өлкетану музейінің қосымша қоры (АОТӨМ ҚҚ). № 10682/2.

6. Атырау облысының мемлекеттік архиві (алда АОМА) 376 қ., 2 т., 28 іс, 53 п.: Мұқтар Ә. Біріншілер (1938-2019 жылдардағы Атырау облысы тарихынан). Монография. – Алматы: «Арыс», 2020. – 300 б.

7. Мұқтар Ә., Диярова Ж. Сарайшық музей қорығы тарихы (1963-2019 жж.). – Алматы: Арыс» баспасы, 2019. – 192 б.

8. Отчет по договору с РГКП «Хан Ордалы Сарайшык» по теме «Археологические раскопки аварийно-спасательного характера на городище Сарайчик» в 2003 году // Алматы, 2004. Том 1. 189 с.

9. Самашев З., Кожанов М. Элитный культовый комплекс Сарайчика // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. № 1. – Уральск., 2007. – С.236- 257.

10. Сарайшықты жандандыру қажет // Айқын. – 2017. – 14 қараша.

11. ОТЧЕТ об археологических работах по теме: «Исследование средневекового городища Сарайчик (Ортағасырлық Сарайшық қаласының зерттелуі)». – Атырау, 2017. Том 1. – 171 с.

12. Самашев Зейнолла: 2013, «Сарайшықты сақтаудың екі жолы бар»// <https://atr.kz/qogam/zeynolla-samashevsarayshyi-tyi-sa-taudyi/>

13. Сарайшыққа қаржы бөліне бастады // Егемен Қазақстан. [https://egemen.kz > article >](https://egemen.kz/article)

14. Ежелгі Сарайшықты күзде тамашалай алатын шығармыз [https://www.inform.kz > ezhel...](https://www.inform.kz)

15. Тасмағамбетов И., Самашев З. Сарайшық. – Алматы, 2001. -320 б.; Самашев З., Бурнашева Р., Базылхан Н., Плахов В. Монеты Сарайчика. – Алматы, 2006. – 184 б.; Самашев З., Кузнецова О., Плахов В.В. Сарайшық қыш бұйымдары. – Алматы, 2008.

References

1. Trudy P.I. Rychkova. Topografia Orenburgskaia, to est obstoiatelnoe opisanie Orenburgskoi gubernii, sochinennoe kolejskim sovetnikom i imperatorskoi akademii nauk korespondentom Petrom Rychkovym / Nauchno-populärnoe izdanie pod red. S.V. Bogdanova. Seria «Trudy P.I. Rychkova». – Orenburg, Pechatnyi dom «Dimur», 2012. -432 s.

2. Saraişyq – babalar mürasy. Saraişyq qalaşyğynyñ tarihy turaly derekközder / Qūr. J.K. Jūmabaeva, M.Q. Kipiev / Ğyl. red. J.K. Jūmabaeva. –Atyrau: «Ağatai» baspasy, 2015. -224 b.

3. Sosialistik qūrylys. 1950. 12 tamyz.

4. Mūqtar Ä., Jūmabaev A. Älkei Marğūlan jāne Saraişyq // Mädeni mūra. Kūlturnoe nasledie. Cultural heritfge. -2020. -№1. 4-9 b.

5. Atyrau oblysy tarihi-ölketanu mūrakaiynyñ qosymşa qory (alda - AOTÖM QQ). № 10682/2.

6. Atyrau oblysynyñ memlekettik arhivi (alda АОМА) 376 q., 2 t., 28 is, 53 p.: Mūqtar Ä. Birinşiler (1938-2019 jyldardağy Atyrau oblysy tarihyndan). Monografia. – Almaty: «Arys», 2020. – 300 b.

7. Mūqtar Ä., Diarova J. Saraişyq muzei qoryğy tarihy (1963-2019 jj.). Almaty: Arys» baspasy, 2019. -192 b.

8. Ochet po dogovoru s RGKP «Han Ordaly Saraişyk» po teme «Arheologicheskie raskopki avarino-spasatel'nogo haraktera na gorodişe Saraichik» v 2003 godu // Almaty, 2004. Tom 1. 189 s.

9. Samaşev Z., Kojanov M. Elitnyi kŭltovyi kompleks Saraichika // Voprosy istorii i arheologii

Zapadnogo Kazahstana. № 1.- Urälsk., 2007.- S.236- 257.

10. Saraişyqty jandandyru qajet // Aiqyn. -2017. -14 qaraşa.

11. OCHET ob arheologicheskikh rabotah po teme: «İssledovanie srednevekovogo gorodişa Saraichik (Ortağasyrlyq Saraişyq qalasynyñ zerttelui)». –Atyrau, 2017. Tom 1. -171 s.

12. Samaşev Zeynolla: 2013, «Saraişyqty saқтаудыñ eki joly bar»// <https://atr.kz/qogam/zeynolla-samashevsarayshyi-tyi-sa-taudyi/>

13. Saraişyqqa qarjy bölne bastady // Egemen Qazaqstan. <https://egemen.kz › article>

14. Ejelgi Saraişyqty küzde tamaşalai alatyn şyğarmyz <https://www.inform.kz › ezhel...>

15. Tasmağambetov İ., Samaşev Z. Saraişyq. – Almaty, 2001. – 320 b.; Samaşev Z., Burnaşeva R., Bazylhan N., Plahov V. Monety Saraichika. – Almaty, 2006. – 184 b.; Samaşev Z., Kuznesova O., Plahov V.V. Saraişyq qyş büiymdary. – Almaty, 2008.

Муктар А.К.,

доктор исторических наук, профессор,
директор государственного историко-
культурного музея-заповедника «Сарайшык»
г. Атырау, Казахстан
e-mail: muktar64@mail.ru

Muktar A.K.,

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Director of the State Historical and Cultural
Museum-Reserve «Sarayshek»
Atyrau, Kazakhstan
e-mail: muktar64@mail.ru

ВКЛАД АРХЕОЛОГА З. САМАШЕВА В ИЗУЧЕНИЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО САРАЙШИКА

Статья описывает всесторонний вклад выдающегося ученого-археолога, доктора исторических наук, профессора, заслуженного деятеля науки РК Самашева З.С. в изучение средневекового Сарайшика. Обследование, проведенное под руководством ученого на месте средневекового города Сарайшик, позволило реализовать множество международных проектов на темы древней культуры и истории кочевников, государственности, горного дела. Включение найденных материалов в научный оборот и организованные Самашевым З.С. экспедиции дали колоссальные научные результаты.

Ключевые слова: Сарайшик, Жайык, Атырау, археология, этнография, нумизматика, антропология.

THE CONTRIBUTION OF ARCHAEOLOGIST Z. SAMASHEV TO THE STUDY OF THE MEDIEVAL SARAYSHIK

The article describes the comprehensive contribution of the outstanding scientist-archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of Science of the Republic of Kazakhstan Samashev Z.S. in the study of medieval Saraishik. The survey, conducted under the guidance of a scientist on the site of the medieval city of Saraishik, made it possible to implement many international projects on the topics of ancient culture and the history of nomads, statehood, and mining. The inclusion of the found materials in scientific circulation and organized by Samashev Z.S. The expeditions yielded colossal scientific results.

Keywords: Saraishik, Zhayik, Atyrau, archeology, ethnography, numismatics, anthropology.